

לידהי דג השבועא

בספרות חו"ל מוזכר פעמים אחדות ה'שבועא' כמין דג טהור ובעל טעם מיוחד. בתלמוד הבבלי מסופר על רבא שהיה מולח בעצמו את דג השבועא לכבוד שבת¹. מסיפור זה עולה שמדובר בדג משובח, ושהוא היה שכיח בבבל. מספרות המדרש עולה שדג השבועא היה דומה לחזיר, והוא אפוא שימש חלופה כשרה לאדם שהתאוה לאכול בשר טמא². מההקשר נראה שהכוונה היא לכך שטעמו של הדג דומה לחזיר, בעוד שניתן להכין גם שהכוונה היא לצורתו של הדג. במסכת חולין נאמר שיחזיר מוחא דשבועא, ולפי הבנת רש"י רק מוחו של דג זה טעמו כטעם חזיר³. בתלמוד הבבלי מצויין שהיו משתמשים בראש דג שבועא מלוח כשהוא מבושל בשירי כתרופה למחלת הירקון (כנראה צהבת)⁴, ומאידך נמנעו לאוכלו בימי חודש ניסן מחשש שהדבר עשוי לגרום למחלת הצרעת⁵.

במדרשים אחרים אף מופיעה מסורת שכאשר גלה עם ישראל לבבל גלו עמם כל בעלי החיים הטהורים, וכשחזרו – חזרו עמם, חוץ מדג אחד ששמו שבועא⁶. בתלמוד בבלי נשאלה שאלה הפותטית לגבי מי שהנהיג עגלה אליה נרתמו עז (מהיבשה) ודג שבועא (מהים) – האם הוא עובר משום דיני כלאים (דברים כב י')? עולה מכאן שמדובר בדג גדול מאוד.

יתכן שהוא 'עז הים'⁷ המתואר בתלמוד בבלי בשם רב אשי: 'זה עז הים – הוא שהיא בחושת ביים ויש לה קרנים'⁸. בתנחה שה'קריניים' כאן פשוטם כמשמעם ניתן להסביר שהכוונה לבינים, איברי חישה כעין חוטים היוצאים מפיו של הדג

1 שבת קט, א; קידושין מא, א.
2 מדרש תנחומא, פרשת שמייני סימן יב (מהזרות בבר עמי 30) ומקבילות נוספות. ויפרא רבה פרשה כב, לפי מחזורת מ' מרגלות (עמי תקכב) נאמר 'זהו דג' לישון לם בלי התוספת שדגא דומה לשבועא, שלדעת המחזיר הוא מופיעה במדרש תנחומא בהשפעת הבבלי.
3 חולין קט, ב.
4 שבת קי, ב.
5 פסחים ע"ב, ב.
6 'ירושלמי' תענית ד, ט (סט ע"ב). איכה רבה פתיחתא לד ד"ה על הדרים (מהזרות בוכר עמי 39); מ"קטא דרב כונא (מהזרות מגולברים) פרשה יג עמי 234.
7 בבא קמא נה, א; מהזרין נט, ב. תוספות לעבודה זרה לט, א ד"ה וסימנין מוחה את השבוע כ"עו של ים'.
8 תוספות עבודה זרה שם.
9 בבא בתרא עז, א.

וכאמצעותם הוא מאתר את המזון, תוך כדי בחישה קרקעית הנעה. כינים אלו מפתחים אצל הדגים מהסוג Barbus, ומכאן שמו של דג זה כימינו בעברית: כינית. מזו אותו דג שבוטא הידוע במרחות כבל? האם אנו מכירים היום דג בשם זה המתאים לתיאור שבמקורות חז"ל? האם ישנה לגבי מסורת זיהוי ודאית?

קוללים האספנין

טרם נפנה לדון בדג השבוטא, עלינו לבחון זיהוי של דג נוסף שהפרשנים הקדמונים ערכו זיקה בינו לשבוטא.

במשנה נזכר דג בשם קוללים האספנין, אשר התקנתו לאכילה היא בהרחה במים חמים בלבד (ולא בכישול)¹⁰, כנראה משום שעורו דק ורך. מכל מקום, הוא נמנה בין מיני הדגים שאין חוששים לטומאתם¹¹ משום שלא נהגו לחלוף עליהם מים, ואכילתם היא לאחר תוליד ייבוש¹². מדובר בדג בעל כושר שחיה מעולה, ועל סמך תמונה זו דרש המדרש אודות משה רבנו שהיה "מהלך ברקיע קוליאס"¹³.

כבר בימי הגאונים היו מסורות זיהוי שונות לגבי זיהוי דג קוללים האספנין. לענייננו חשובה המסורת הבבלית, שזיהתה דג זה עם השבוטא שחי במקום שנקרא אספנין, שלדעתם הוא באיזור כבל. בעל פירוש הגאונים לטהרות פירש שקוללים האספנין הוא דג הכופיא (פסחים לט, א), ולפי מסורת שכיום הוא דג השבוטא¹⁴. בעל הערוך מוסיף פרטים נוספים: "דג שבמקומות האספניא, ושמו כלשון ערבי אלשב'ט, ובלשון הקודש שבוטא, ובלשון רבנו כופיא דאמר מרתא דכופיא, וי"א טונינא"¹⁵.

מדבריו עולה שהיו כימינו שתי מסורות זיהוי: האחת שמדובר בדג הנקרא בערבית שבוט ומקורו ב'אספניא', והשנייה שמדובר בדג הטונה (Thunnus). דומה, שההבדל בין שני הפירושים נעוץ בזיהוי המקום 'אספנין'. למעשה, ישנם שני מקומות בשם אספניא או אספמיא: האחד הוא ארץ ספרד והשני מקום באזור ארם נהריים, ולא תמיד ניתן לדעת בכירור לאיזה מהאזורים התכוונו המקורות, שהרי בשניהם יש מקווימים ודגה¹⁶. בהקשר לדג השבוט והקוללים, גאוני כבל בודא התכוונו לדגים

- 10 משנה שכת כב, ב. בבלי ביצה טז, ב.
- 11 משנה מכשירין ג, ג.
- 12 כן מפרש הרמב"ם בפירושו למשנה מכשירין ג, ג.
- 13 הנחמא כי תשא לב.
- 14 י"ז אפספנין וע"ז מלמד, פירוש הגאונים לסדר טהרות (ירושלים תלאכיב, תשמ"ב) עמ' 130; רבנו תנאל לפסחים לט, א.
- 15 הערוך לר' נתן בן יחיאל מרומי ערך אספנין (ערוך השלם כרך א עמ' 189).
- 16 יע"ד דיון אצל קודוט שם ערך אספמיא עמ' 188-189; פ' נאמן, אוניקלופדיה לגיאוגרפיה תלמודית (תל אביב תשל"ב) כרך א עמ' 118-121. על הדגים של אספניא (או אספמיא) ע"י עברתה זרה שם: בראשית רבה (מהדורת רילנד) ה, ח. וכמיוחד ניתן היה להחליף בין שני שמות

הידועים להם מנהרות עירק. אולם הרמב"ם כתב בענין קוללים האספנין: "מין דג עורך דר מאד הידוע אצלנו במערב בשם אלשבוט"¹⁷. דומה שהרמב"ם קשר בין דג בשם זה הידוע באספניא של ספרד ולא של כבל¹⁸.

אצל חכמי עירק האחרונים עדיין היתה נקטה המסורת של גאוני כבל, שהשבוט הוא זהה לקוללים האספנין, והוא הידוע להם בשם זה כימיהם בעיר בגדאד¹⁹. אולם הרב עבדאללה אברתם יוסף סומך נתקשה בכך, שהשבוטא שהוא הכיר הוא דג קטן, בעוד שמתמקרות עולה שהוא דג גדול מאוד וכנ"ל! את יישוב הכביה הוא מצא בדברי הרב יוסף שווארץ, שכתב שאכן ישנם שני מיני שבוטא (אלשבוט), גדול וקטן; המין האחד "גדול כחזיר ושמן הרבה וטוב מאוד ואין נמצא בימי הארץ (של ישראל) כ"א בים איטאליא", בעוד שהמין השני הוא דג קטן ורך מאוד, והוא קוללים

האספנין הנאלל מלוח, שנזכר במסכת שבת²⁰.

לסיכום, כבר בתקופת הראשונים היו זיהויים שונים לדג השבוטא: שיטת חכמי כבל המשקפת את המסורת הבבלית הקדומה שמדובר בדג 'שבוט' הגדל בעירק, ודגים הנמצאים באגן הים התיכון, כמו טונה. כעניין זה ראוי לציין שבמערב אירופה ובצפון אפריקה היתה מסורת זיהוי לגבי דג מסיים שהוא השבוטא, כפי שראינו אצל הרמב"ם, וכן בדברי הרא"ש שמעיד: "שבוטא דג טהור הוא, כי בצרפת אוכלים אותו"²¹.

הזוקיים המודרניים

החוקרים המודרנים עורכים בדרך כלל הבחנה בין השבוטא ובין קוללים האספנין. לשבוטא הצעו כמה הצעות:

א. לפי ליונזוהן הכונה לחדקן (Acipenser)²². הרב ד"צ הופמן (תר"ג-תרפ"א): 1843-1921) צידד בזיהוי זה, והוסיף 'שכל זמן שהוא קטן נקרא כלשון איטאליא

המקושת על רקע הסיפור אודות ראש הגולה הבבלי שנמסע מקרסבא לאספמיא (וכמת קטן, ב). והוא קרסבא של כבל ולא קרדונא שנספרד.

17 הרמב"ם בפירושו למשנה מכשירין ג, ג.

18 החוקר ע' לפק הציע שהרמב"ם זיהה את השאבוט עם דג השאבלי (טריט, Clupea); ע"י J. Low, Fauna und Mineralien der Juden, Hildesheim 1969, p. 12.

דעתו של אורזני שסובר שמדובר בד המקל (scomber) הנקרא עד היום בספרד בשם jupia (ראה במאמר יזרמבי"ם — זואולוג' מאת י' אורזני בקובץ לזכרו של רבנו משה בן מימון, תרצ"ג, עמ' 106).

19 זכחי צדק ח"א (בגדאד תרנ"ט) סימן פג אות יא. בן איש חי, הלכות, שנה שניה, סוף פרשת אמר (מהד' ירושלים תשנ"ד עמ' קצ"ד).

20 תברואת הארץ מהדורת א"מ לונג (ירושלים תר"ס) עמ' ס"פ.

21 שו"ת לרבינו אשר בן יחיאל (מהדורת י"ש יודלוב, ירושלים תשנ"ד) כלל שני סימן טז, עמ' י"ד.

L. Lewysohn, Die Zoologie des Talmud, Frankfurt 1858, p. 265-266.

פארצעלעטא (porceletto), וואו כמו חזיר קטן, מפני שראש דג זה הוא כמו ראש חזיר.²³

ב. לונץ וקריוס סוכרים שהוא הדג הנקרא בשם (Steinbutt) turbot.²⁴

ג. אורוני מפנה בספרו לערך קוליס אותו מזהה עם דג המאקראל (Scomber).²⁵

ד. לפי דור הוא דג הכקלה (Merluccius merluccius).²⁶

ה. 'יאסטורב מציע שמדובר כנראה בדג המולית (Cephalus) mullet.²⁷

כל הדעות הנ"ל לוקות בחסר ואינן סבירות, מפני שדג זה נהנה להיות את הדגים שכל עם אלה המצויים באירופה, ומתעלמות ממסורת היהודי הפעילה והרציפה שקיימת לגבי זהויה השבוטא עם הדג הנקרא בערבית עד היום כנהרות בכל בשם זה. כפי שנראה בהמשך, נראה יותר לקבל את ההצעה המזהה את השבוטא עם הדג הידוע בימינו בשם 'שבוט', או 'שאבוט' כפי תושבי גדות נהר פרת. מדובר במין

Barbus grypus שאורכו המכסימלי בעירק הוא כמטר וחצי.²⁸

אשר לקוליס האספני, ישנה תמימות דעים בקרב החוקרים שמדובר בדג הסקומבר (Scomber) הידוע בשם מאקראל (Spanish Mackerel).²⁹ לעומת החוקרים, סבור הרב קאפא שהוא דג הסולית (Solea), הידוע בשם 'דג משה רבנו' (Sole).³⁰

דיון ומסקנות

קיים הבדל מוחי בין היהודי הנקוט בקרב הפרשנים המסורתיים ובין היהודי של רוב החוקרים המודרניים. מסורת היהודי של הגאונים והראשונים (הקשרת בין דג השבוטא ובין קוליס האספני) מזהה אותה עם הדג הנקרא בערבית בשם 'שבוט' (או שאבוט). הדג ידוע בהיסטוריה העתיקה של עירק, ועד היום הוא מהווה מרכיב חשוב בדגה המקומית. אכן אלביטאר (מת כ'1248), מגדולי הרופאים בימי הביניים, כותב שה'שבוט' שכיח בנהר הפרת ובאזור שט'³¹, ומשתמשים במרה שלו ברפואת

23 הרב דוד צבי הופמן, מלמד להדעיל ח"כ סי' כא (פרנקפורט תרפ"ז עמ' 19).

24 לונץ בהערות לתבואות הארץ עמ' שפ-ש' קריוס, קדמוניות החלמה, ב/1 (הל אביב תרפ"ט) עמ' 217.

25 'אורוני, זכרונות זואולוג עברי, ח"ב (הל אביב תשי"ז) עמ' 253.

26 מ' דור, דחי בימי המקרא המושג והתלמד (הל אביב תשנ"ז) עמ' 174.

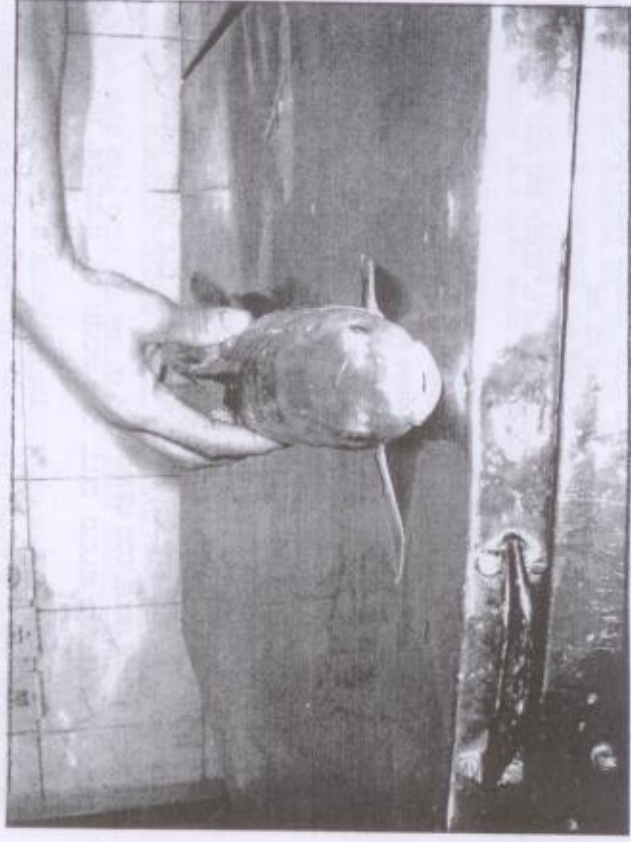
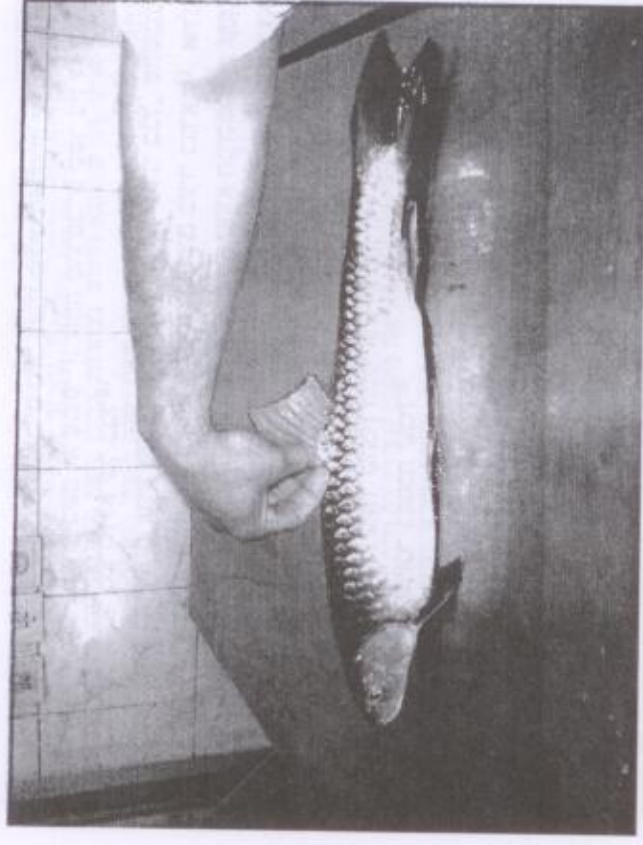
27 M. Jastrow, A Dictionary of the Targumim, the Talmud Babli and Yerushalmi, and the Midrashic Literature, New York 1950, II, p. 1556.

28 ערוך השלם כרך א עמ' 189; אורוני, זכרונות, עמ' 252; נון, עמ' 164; דור, עמ' 176.

29 'מליסק, העומה דחי וכלי החקלאות במשנה (ירושלים תשמ"ג) עמ' 274.

30 פירוש המשנה להרשב"ם מכשירין ג, ג מהד' הרב קאפא עמ' זה הערה 7.

31 כיום עט אלערב, שם הנהר הוצג לאחר התמוגות מרת והחידקל על גבול פרס ועירק.

דג 'ברבוט גריפוס' קטריחסית

העיינים³². דג זה מתואר גם בספר הזואולוגיה החשוב של אלדמירי (1405-1341), שאף מעיר 'בשרו הוא מעולה, והוא מצוי באופן נרחב בנהר החידקל'³³. זהו דג גדול שטעמו מעודן, המתאים לתיאורים בספרות חז"ל, וכפי עדותם של גדולי תכמי בגדאד בדורות האחרונים נאכל, והוא השבוטא הנזכר בתלמוד בבלי. הרב עבדאללה אברם יוסף סומך כתב: 'דג הנקרא שבוטא הוא טהור... האמת הוא כן שבעירנו פה בגדאד יע"א הוא מצוי למאות ולאלפים'³⁴. תלמידו, הרב יוסף חיים, הוכיח אף הוא את השבוט בן מיני הדגים הכשרים והנאכלים בעיר בגדאד, ואף העיר שהוא דג השבוטא הנזכר בתלמוד³⁵. כפי שהראינו מוזכר בדג הנקרא כימינו בעירק בשם שבוט, מהמין *Barbus grypus*. זהו דג ממשפחת הקרפיוניים (Cyprinidae)³⁶ שאורכו המקסימלי בעירק הוא 1.5-2 מ', ומשקלו עד כשישים ק"ג³⁷. בווית פיו של הדג ישנם בינים מפותחים, ואנו מציעים לכנותו כעברית בשם כינת השבוטא³⁸. בארץ ישנם שני מינים של דגים מהסוג *Barbus* החיים במים מתוקים, והדומה לו ביותר נקרא כינת ארוכת, הקראש (*Barbus longiceps*)³⁹.

אמצעי זיהוי הצמחים ובעלי החיים שעומדים בפני החוקר הם מגוונים, וכוללים ניתוח ביקורת של המקורות השונים, בלשנות משווה ועוד. אולם סוגיית זיהוי השבוטא מראה שמכל כלי הזיהוי עדיין יש להעניק למסורת הזיהוי הפעילה את המשקל הסגולי הגבוה ביותר, ובמקרה דגן היא הסכירה האמינה ביותר.

אמנם לזיהוי המוחלט של השבוטא אין השלכה הלכתית, כי המועדים השונים לזיהוי כולם ידועים ככשרים לאכילה; תרומת בדיקת הנושא היא בעיקר במישור הלמדני, בחתירה להגיע להבנת מציאות התורה ולחקר אמתותה.

ונסיים בדברי המדרש: 'שבע מאות מיני דגים טהורים... גלו עם ישראל לבל... וכולם חזרו, חוץ מדג אחד ששמו שבוטא; ולעתיד לבוא כולם חזורים'⁴⁰.

32 אבן אלביטא, אלג'אמע למפרדאת אלדדה ואלעד'יה (קרוי 1874) ח"ג עמ' 54. בפסחים לט, א נזכרת המרה של דג הכופיא, שהוא השבוטא לפי פירוש הגאונים והשרון.

33 120 p. - Luzac 1908. London - A.S.G. Jayakar Iran. Hayat al-Hayawan. Al-Damiri.

34 זכתי צדק ח"א (בגדאד חרנ"ט) סיפן 46, יא.

35 בן איש חי, הלכות, שנה שניה (מהד' ירושלים תשנ"ד) עמ' קעז.

36 ראו א' מעליף, מעגים אלחזואן (בירות 1975) עמ' 52, 80; א' שרני, המילון המקיף: ערבי-עברי, ב' (תל אביב 1987) עמ' 760.

37 מ' נוך, הדיג העברי הקדום (מרחביה תשכ"ז) עמ' 162; ב' צ'יזיק, אוצר הצמחים, הרצ'ה 1952, עמ' 700. במסגרת מחקר זה פנינו לד"ר Brian Coad, מומחה בחקר הדגים של אירן.

הוא אישר שה'שבוט' (*Barbus grypus*) שכיח גם בימינו בעירק ובחבל חזיסטאן (תחנתם בדוא'ל מרתארין 29.12.04).

38 לעיל הרובא תמונת של דג *Barbus grypus*.

39 מ' מגול נון מצייין שדגים בגודל ניכר בשם שאבוט הובאו מעירק לארץ ישראל לצורך מאכל כימי האגדת הבריטי (ראה בספרו הר"ל עמ' 162. הוא אישר לנו מידע זה בשיחה מתאריך י"ז שבט תשס"ה).

40 ילקוט שמעוני לירמיהו רמז רפא, ושם גם מובא בשם ר' יעקב בשם ר' יוחנן: 'כולם חזרו חוץ מקליים האיסיפני'; זה תואם את הדמיון הכללי המזהה את השבוטא עם דג זה.